

ЛИТЕРАТУРА

1. Венгер А. Л. Психологическая помощь детям и подросткам в чрезвычайных ситуациях (на опыте работы с жертвами террористического акта в Беслане) / А. Л. Венгер, Е. И. Морозова, В. А. Морозов // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – №1. – С. 131–159.
2. Кодекс України про цивільний захист від 02.10.2012 № 5403-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.
3. Морозова Е. И. Организация психологической помощи в чрезвычайных ситуациях / Е. И. Морозова, А. Л. Венгер // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2003. – № 2 (3). – С. 60–62.
4. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество / Мухина В. С. – 10-е изд., перераб. и доп. – М. : Академия, 2006. – 608 с.
5. Юл У. Стратегия вмешательства при психических травмах, возникших вследствие масштабных катастроф / У. Юл, Р. М. Уильяме // Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. А. Лейна, Э. Миллера. – СПб. : «Питер», 2001. – С. 275–308.

УДК 159.9

Сергієнко О.О., ад'юнкт кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО ВІДЧУЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті наведено теоретичний аналіз проблеми впливу професійного відчуження на міжособистісні відносини в трудовому колективі. Розкрито основні фактори та характеристики, які сприяють виникненню психологічного відчуження.

Ключові слова: відчуження, професійна діяльність, «Я-концепція».

В статье приведено теоретический анализ проблемы влияния профессионального отчуждения на межличностные отношения в трудовом коллективе. Раскрыты основные факторы и характеристики, которые способствуют возникновению психологического отчуждения.

Ключевые слова: отчуждение, профессиональная деятельность, «Я-концепция».

Постановка проблеми. Кількість надзвичайних ситуацій безперервно росте і більшість фахівців не прогнозують їх зниження в найближчому майбутньому. В останні роки ця проблема привертає все більшу увагу дослідників і набуває міждисциплінарного характеру. Професія, пов'язана з ризиком накладає своєрідний відбиток на особистість і весь спосіб життя людини, що призводить до відчуженості [6]. Професійна діяльність працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій відноситься до тієї діяльності, відмінною особливістю якої є постійне зіткнення з небезпекою. Надзвичайні обставини, які є невід'ємною частиною професійного досвіду пожежних, створюють екстремальні умови їх діяльності у зв'язку із загрозою для життя, фізичного і психічного здоров'я працівників, а також із загрозою життю, здоров'ю, благопо-

луччю оточуючих, з масовими людськими жертвами і значними матеріальними втратами. Професія рятувальника характеризується наступними особливостями: травмуючими ситуаціями, стресовими впливами і постійною готовністю до ризику. У зв'язку з особливостями трудової діяльності пожежний-рятувальник повинен володіти певними професійно-важливими якостями: сміливість, здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, упевненість у собі, здатність приймати правильне рішення при нестачі необхідної інформації, за відсутності часу на її осмислення, здатність до тривалого збереження високої активності; вміння розподіляти і перемикає увагу при виконанні кількох дій, функцій, завдань, хороша пам'ять, врівноваженість, самовладання при конфліктах та схильність до ризику. Відсутність або недостатній розвиток цих якостей знижує ефективність професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна (службова) діяльність в умовах ризику для життя суттєво впливає на особистість працівника: з одного боку, сприяє особистісному розвитку, з іншого - деформує його професійно-важливі якості. Це підтверджують дослідження таких авторів, як А.Ф. Арсланов, С.П. Безносков, С.Г. Геллерштейн, Є.Ф. Зеєр, Л.Н. Корнєєва, А.К. Маркова, Є.Є. Сіманюк та інші, які вказують, що професійні деструкції і деформації найбільшою мірою розвиваються саме у представників небезпечних професій. У загальному вигляді професійні деструкції у працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій визначаються у зміні рис характеру, службових та позаслужбових відносин у колективі.

Метою дослідження є аналіз різних підходів до визначення суті психологічного відчуження та його впливу на міжособистісні відносини у трудовому колективі.

Виклад основного матеріалу. Професійна відчуженість, як вид професійної деструкції проявляється у зміні професійної "Я-концепції". Професійна "Я-концепція" – це система оцінок уявлення людини про себе як особистість і суб'єкта професійної діяльності. У ній людина узагальнює себе в різнобічних реальних зв'язках і відносинах, що реалізуються протягом її професійної кар'єри і життєвого шляху [1]. Це узагальнення відображається в баченні людиною своєї професії і себе в ній.

За останнє десятиліття інтерес до феномену психологічного відчуження помітно виріс не тільки в західній, але також в пострадянській психологічній науці. У сучасній психології термін "відчуження" використовується при характеристиці міжособистісних відносин, при яких індивід протиставляється іншим індивідам, групі, всьому суспільству, відчуваючи ту чи іншу ступінь своєї ізоляваності. Психологічне "відчуження" має багатофакторну обумовленість і складну симптоматику, що визначає труднощі його діагностики та корекції. Немає однозначних відповідей щодо динаміки розвитку психологічного відчуження і можливостей реабілітації людей, у яких воно спостерігається.

У найзагальнішому вигляді відчуження – це процес поступового відходу в себе, ізоляції від інших людей і відмови від участі у справах соціуму. Під відчуженням ми розуміли процес і результат зміни діяльності та життєдіяльності особистості, що приводить її до самотності та відокремленості, відкидання іншими людьми і суспільством, трансформації свого «Я» і особистісного сенсу.

Відчуженість розглядалася нами як стан, що виникає в результаті відчуження особистості, що характеризується замкнутістю, конформністю, відчаєм, озлобленістю, асоціальністю, протиставленням навколишньому світу [5].

Відчуження має психологічний аспект, уваги якому дослідники приділяють явно недостатньо. Тим часом, відчуження – не абстракція, воно пронизує міжособистісні відносини, впливає на людську психіку і поведінку, призводячи до своєрідних парадоксів. Один з них умовно можна назвати парадоксом людяності, а його проявом вважати простоту в обігу навіть незнайомих людей, готовність прийти їм на допомогу, поділитися останнім, гостинність та інші особливості міжособистісних відносин і поведінки особистості. Зазвичай їх пов'язують з особливостями національного характеру, традиціями, способом життя та іншими причинами. Здається, і сам парадокс і пропонувані його основи лежать не стільки в особливостях самих особистостей, скільки в об'єктивних факторах соціального буття, їх історично сформованого способу життєдіяльності, однією зі сторін яких є відчуження. Відчуження людей у тоталітарному суспільстві залежить від відносин один з одним, які визначаються законом, неминуче викликає процеси самоорганізації утворення зв'язків між людьми через суто особистісні взаємини. Ці взаємини дають людям своєрідну стабільність, стійкість і гнучкість цього мікрооб'єднання, відчуженого від влади закону. Утворюється мікроколектив, в силу об'єктивної необхідності (а не тільки суб'єктивних бажань чи якостей особистості), що лежить поза законом, а не рідко – і протизаконний. Маса, відчужені від управління, починають керувати своїм життям всіма доступними їм способами. Саме тому в тоталітарному суспільстві окрема людина постійно і гостро потребує опори на іншу особистість. Отже, добрі відносини, зв'язки, знайомства і навіть просто симпатії в суспільстві, де слабо діють демократичні закони, на які не можна покладатись, виявляють набагато більше значення, ніж в суспільстві демократичному. У такому суспільстві, саме тому, що взаємини людей у значно більшій мірі визначаються, причому автоматично, законом, особистісний аспект взаємовідносин грає набагато менше значення. Відносини людей як би механізовані. Це теж є відчуження, тільки іншого роду, ніж у тоталітарному суспільстві; це – відчуження людини від людини, внаслідок якого меншу роль відіграють особисті симпатії, нахили, слабкості і т.п., що неминуче спустошує міжособистісні відносини. Більше того, не тільки службові, але і родинні відносини заганняються в рамки закону, права, котрі в інших соціальних умовах здаються просто дикими (немислимо, щоб син і мати платили гроші за проїзд порізно; щоб в кафе кожен платив за свою чашку кави і т.п.) [2].

С. Мадді виділяє також риси «преморбідної особистості», схильної до екзистенціального неврозу. На його думку, це людина, що не володіє індивідуалізованою ідентичністю: її ідентичність надмірно конкретна і фрагментарна, зводиться до набору соціальних ролей і біологічних потреб; з когнітивної точки зору така людина характеризується прагматичною і матеріалістичною (споживчою) установками; в афективному плані вона найчастіше відчуває тривогу і страх; а прагнення до поверхневих міжособистісних відносин контрактного типу приводить її в кінцевому підсумку до самотності і розчарування. Преморбідний тип особистості, згідно С. Мадді, широко поширений.

Хоча такі люди не є хворими, вони схильні до екзистенціального недугу, який може виникнути у них під дією таких стресорів, як загроза близької смерті, зміна суспільного ладу або конфронтація з іншими людьми. Він вводить поняття «екзистенціального неврозу» як хронічного стану, що характеризується низкою симптомів. До когнітивних симптомів відносяться втрата сенсу, нездатність людини повірити в істину, важливість, користь або знайти інтерес до будь-якої діяльності, якою вона займається або яку може собі уявити. З афективної сторони екзистенціальний невроз характеризується млявістю і нудьгою, а також епізодами депресії, частота яких з часом знижується. З точки зору поведінки, перебуваючи в цьому стані, людина може підтримувати низький або середній рівень активності, зміст якої вибирається за принципом мінімізації витрат зусиль. На думку С. Мадді, людина, що страждає екзистенціальним неврозом, відчужена від себе і від суспільства, однак такі традиційні ознаки відчуження від суспільства як гостре невдоволення матеріальними соціальними умовами, бунтарство і громадянська непокора не є симптомами екзистенціального неврозу; навпаки, людина, яка намагається змінити суспільство, вже не може назвати себе відчуженою.

Згодом С. Мадді відмовляється від поняття преморбідної особистості і пов'язує відчуження безпосередньо з екзистенціальним недугом. Він виділяє чотири форми, в яких проявляється відчуження:

1. Вегетативну – нездатність повірити в істину, важливість або цінність будь-якої реально здійснюваної чи уявної діяльності. Ця форма, на думку С. Мадді, є найбільш важкою формою екзистенціального недугу;

2. Безсилля-втрата людиною віри в свою здатність впливати на життєві ситуації, проте, при збереженні відчуття їх важливості;

3. Нігілізм – переконання у відсутності сенсу і активності, спрямована на його затвердження шляхом заняття деструктивної позиції. Ця форма екзистенціального недугу включає в себе переживання деякого сенсу і пов'язана з активністю реалізації себе в житті;

4. Авантюризм (С. Мадді також вживає термін «крусадерство») – компульсивний пошук життєздатності, участі в небезпечних, екстремальних видах діяльності, в силу переживання безглуздості повсякденного життя. Ця форма екзистенціального недугу є найменш серйозною, оскільки пов'язана з активністю, пошуком нових відчуттів [3].

Стало очевидно, що феномен відчуження, аж ніяк, не є прерогативою «західного способу життя» на тій підставі, що К. Маркс, особливо в своїх пізніх працях, використовував це поняття для характеристики відчуженої праці в класово-антагоністичних суспільствах. Він стверджує, що відчуження проявляється не тільки в кінцевому результаті, але і в самому процесі трудової діяльності. Так як результат праці є відчуження, то й сам процес праці є не що інше, як відчуження, яке лише підсумовується у відчуженні результату праці. Полягає це відчуження в тому, що така праця є для робочого чимось зовнішнім, що не належить його сутності. Тому він у своїй праці не затверджує себе, а заперечує, що не розгортає свою духовну і фізичну енергію, а виснажує і руйнує свій дух, не реалізує себе і свої устремління. У процесі праці він від-

чуває себе відірваним від самого себе, і тільки зовні процесу праці він відчуває себе самим собою.

Відчуження, за К. Марксом, проявляється в наступних феноменах:

- відчуження людини від процесу і продукту праці (суб'єктивна незадоволеність; відчуття вимушеності діяльності; інструментальний характер діяльності замість творчого);
- відчуження людини від родової сутності (нездатність сприймати людський сенс предметів культури, «сліпота» до цінностей);
- відчуження людини від предметного світу (приватна власність стає предметом володіння, а не дійсного присвоєння);
- фрагментація життя (життя людини в її різних сферах не має єдиної спрямованості і осмислюється нею як розірване, чуже);
- відчуження людини від людини (дегуманізація відносин, інша людина стає засобом, а не метою) [4].

Таким чином, поняття відчуження характеризує цю ситуацію в її онтологічному аспекті – як розпад зовнішніх і внутрішніх зв'язків у структурі життєвого світу особистості, що з'єднують життя індивіда з більш широкими контекстами світу, суспільства, інших людей і сфери трансцендентного, а також скріплюють її в єдине ціле, тобто розпад її пов'язаності і зв'язності. Доцільно розглядати смислове відчуження, щоб більш чітко позначити нетрадиційний контекст вживання цього поняття, бо будь-яке відчуження являє собою розпад смислових зв'язків. Крім загального смислового відчуження, що стосується життєдіяльності в цілому, можна говорити про смислове відчуження, що проявляється в окремих сферах життя або окремих видах діяльності, таких як трудова або навчальна діяльність, спілкування та самопізнання.

Першим з психологів, які використовували поняття «відчуження», був З. Фрейд. Він пов'язував феномен відчуження з патологічним розвитком особистості, для якої соціальна культура є чимось чужим, ворожим її природній структурі. Самовідчуження, за З. Фрейдом, веде або до невротичної втрати свого власного Я – деперсоналізації, або до втрати почуття реальності навколишнього світу – дереалізації [7].

Е. Фром стверджував, що самотність, ізоляція і відчуженість властиві всім людям, в тому числі і нашого покоління. Відчуження полягає в порушенні природної, гармонійного зв'язку людини з природою і на цій основі - з іншою людиною і самим собою. Одночасно для кожного історичного періоду характерним було і прогресивне набуття особистої свободи людини. Небачена свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень в сучасних суспільствах зажадала і компенсації у вигляді почуття безпеки й приналежності до соціуму. Він вважав, що утворилося величезне протиріччя між свободою і безпекою і саме воно стає причиною основних труднощів у житті сучасної людини. Людина намагається подолати свою самотність "втечею від свободи". Він вказує на ряд способів, або стратегій, такої втечі від свободи. Нестерпність тягара відчуження може переростати в почуття агресії як до оточення(садизм), такі до себе(мазохізм). Відчуження також може виражатися в конформізмі, пристосованості до інших людей, умов життя. Самі по собі стратегії втечі від свободи несуть в собі функцію

своєрідної психологічного захисту від обтяжливого почуття самотності. Останнє часто може проявлятися компульсивно і лежить в основі зовні безпричинних самогубств.

Вся активність людини підпорядкована вирішенню базової проблеми відчуження – набуттю єдності зі світом і самим собою. Природа людини двоїста: вона прагне до незалежності і свободи, але остання сприяє відчуженню. Дихотомія воля-безпека обумовлена екзистенціальними потребами людини – потребою в зв'язках з іншими людьми, потребою в творчості, потребою в корінні (зв'язки з родиною), потребою у своїй ідентичності (бути самим собою, а не копіювати інших), потребою в системі поглядів для пояснення складності світу. Суспільство надає можливість задоволення цих потреб, формуючи у людини структуру особистості – формуються з дитинства стійкі "основні орієнтації характеру". Праця стає все більш одноманітною і не вимагає роботи думки, так як плановики, фахівці до найдрібніших подробиць розрахували діяльність робочого, і озброєний науковими даними управлінський персонал сприяє тому, щоб позбавити робочого можливості думати і вільно діяти. Все живе відкидається, нема потреби керувати, творчої допитливості і незалежності мислення, і неминучий результат усього цього – відступ чи боротьба робочого, байдужість чи руйнівність, психічна деградація. Діям керівника також притаманне відчуження. Правда, він керує цілим, а не частиною, але і він відчужений від результату своєї праці, як чогось конкретного і корисного. Його завдання – знайти вигідне застосування чужого капіталу, хоча в порівнянні з колишнім типом керуючого власника сучасний управлінський апарат набагато менше зацікавлений у розмірі прибутку, який потрібно виплачувати акціонерам у вигляді дивідендів, ніж в успішній роботі і розширенні підприємства. Характерно, що всередині управлінського апарату ті, хто займаються питаннями трудових відносин і заробітної плати, тобто маніпулюють людьми, взагалі набувають все більшого значення в порівнянні з тими, хто завідує технічною стороною виробництва [8].

Висновки. Теоретичний аналіз дозволив проаналізувати і систематизувати наявні знання про феномен "відчуження", а також доповнити, поглибити і розширити їх шляхом всебічного розгляду даного поняття. Представлений аналіз сприяв виявленню впливу свідомості життя, професійного вигорання та професійної затребуваності особистості на психологічне "відчуження". Практична значимість даного дослідження в тому, що воно надає можливість поглянути на психологічне "відчуження" з різних сторін, побачити нові фактори, що сприяють його виникненню. З одного боку, на психологічне "відчуження" впливають гендерні та статусні особливості. З другої сторони, феномен "відчуження" пов'язаний з самореалізацією і затребуваністю, тобто воно характеризує задоволеність людини як суб'єкта свого життя і суб'єкта самореалізації. З третьої сторони, психологічне відчуження може бути розглянуто в особистісній дисфункції у вигляді професійного вигорання. Це дає психологам і соціологам величезні можливості для розробки технологій профілактики та корекції психологічного "відчуження".

Проведене теоретичне дослідження дозволяє зробити наступні висновки: відчуження – це втрата людиною почуття власної суб'єктивності у спілкуван-

ні зі значущими іншими, втрата ідентичності, а також роз'єднання з самим собою і своїм психічним досвідом. Позиція самовідчуження – це відчуття неповноти, обмеженості, ущербності свого «Я», супроводжуване негативними емоціями. А професійне відчуження – це багатофакторне явище, яке зумовлене смисловими і ціннісними конфліктами особистості в професійній сфері, нестійкістю життєвої позиції особистості, відсутністю реальних життєвих цілей у професійній діяльності, униканням відповідальності за події власного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / Безносков С. П. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
2. Леонтьев Д. А. Новые горизонты проблемы смысла в психологии / Д. А. Леонтьев // Материалы международной конференции. – М. : «Смысл», 2005. – С. 36–48.
3. Мадди С. Р. Смыслообразование в процессах принятия решения / С. Р. Мадди // Психологический журнал. – Т. 26. – 2005. – С. 92.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 23. – С. 188–192.
5. Силаева А. А. Структурно-функциональная модель отчуждения подростков / А. А. Силаева // Вестник МГОУ. – Серия «Психологические науки». – М., 2007. – №3.
6. Титаренко Д. С. Деформация механизмов психологической защиты личности у спасателей МЧС Украины / Д. С. Титаренко // Коченовские чтения «Психология и право в современной России». – С. 265–266.
7. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Сумерки богов. – М. : Изд-во политической литературы, 1989. – 109 с.
8. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / Фромм Э. – М. : Транзиткнига, 2005. – 571 с.

УДК 159.9.316.6

Слободяник В.І. канд.т псих. наук, заступник декана гуманітарного факультету ЛДУ БЖД, м.Львів

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ КУРСАНТА

В статті розглядається теоретичні аспекти формування особистості курсанта навчального закладу системи ДСНС. Описуються соціально-психологічні чинники, які формують особистість. Розглядаються три стадії розвитку особистості як процесу входження її в різні соціальні групи

Ключові слова: курсант соціальна група, навчання, особистість, фрактал.

В статье рассматриваются теоретические аспекты формирования личности курсанта учебного заведения системы ДСНС. Описываются социально-психологические факторы, которые формируют личность. Рассматриваются три стадии развития личности как процесса входения ее в различные социальные группы

Ключевые слова: курсант социальная группа, обучение, личность, фрактал.